

تأثیر سبک زندگی «مصرفانه» بر ساحات وجودی انسان از نگاه قرآن (با رویکرد تحلیل شبکه مضامین)

محمدتقی بقائی زاده تفت *

احمد زارع زردینی **

کمال صحرایی اردکانی ***

علی محمد میرجلیلی ****

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی موضوع اسراف به عنوان یکی از مؤلفه‌های رفتاری سبک زندگی به روش تحلیل محتوای کیفی و با بهره‌گیری از تکنیک «تحلیل مضمون» تدوین شده است. پژوهش‌هایی که تاکنون درباره موضوع اسراف از منظر قرآن انجام گرفته، مبتنی بر بررسی بخشی از آیات و دسته‌بندی موضوعی آن‌ها بوده و تنها گوشه‌ای از جنبه‌های اسراف را به عنوان موضوعی مستقل، ارائه داده‌اند؛ اما آنچه در این پژوهش صورت گرفته، بررسی نظام‌مند و دقیق موضوع اسراف است که نتیجه حاصل از آن، ارائه تحلیلی منسجم از مفهوم اسراف از منظر قرآن کریم می‌باشد. مرحله اول پژوهش، مطالعه و مرور دقیق آیات قرآن کریم با استفاده از نرم‌افزار نور و تفاسیر بود که مقوله‌های مرتبط با موضوع اسراف استخراج و در طی پنج مرحله کدگذاری شد. در مرحله اول که جمع‌آوری داده‌های اولیه صورت گرفت، ۴۹ مقوله مرتبط با اسراف جمع‌آوری شد سپس با تحلیل و بررسی‌هایی که صورت پذیرفت، در مرحله بازبینی مضمون (مضمون پایه)، ۲۵ مقوله بدست آمد و در مرحله بعد، شانزده مضمون سازمان‌دهنده، (ده مضمون سازمان‌دهنده فرعی و شش مضمون سازمان‌دهنده اصلی) حاصل شد. در مرحله آخر با گزینش‌هایی که صورت گرفت، در نهایت سه مقوله به عنوان محورهای اصلی و کلان بحث تحت عنوان مضامین فراگیر استخراج شد که عبارت‌اند از: ردائل اخلاقی - اعتقادی، ردائل اخلاقی - اجتماعی، و ردائل اخلاقی - اقتصادی. از نتایج پژوهش می‌توان به ارائه تصویری شفاف از تأثیر این سبک زندگی در ساحات مختلف وجودی انسان اشاره نمود.

واژگان کلیدی: اسراف، سبک زندگی، سبک زندگی مصرفانه، تحلیل مضمون.

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، میبد، ایران

mtbaghaee93@gmail.com

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران (نویسنده مسئول)

zareardini@meybod.ac.ir

*** استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران

sahraei@meybod.ac.ir

**** استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران

almirjalili@meybod.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۵

مقدمه

یکی از اصول و مبانی سبک زندگی اسلامی که جهت دهنده به سایر فروع سبک زندگی است اصل «اعتدال» یا میانه روی است. زمانی که از یک اصل یا مبنا در سبک زندگی سخن گفته می شود، غرض آن است که این اصل می تواند بر سایر فروع سبک زندگی، سایه افکنده و آن ها را جهت دهد. اینکه سبک زندگی قرآنی از چه مؤلفه هایی شکل یافته که در الگوهای رفتاری، متمایز و متفاوت از سبک زندگی مدرن باشد، دغدغه ای است که طالبان سبک زندگی قرآنی، درصدد پاسخ به آن برآمده اند. از یک سو، جامعه دینی و بشری به سبک زندگی ای که همه نیازهای مادی و معنوی انسان و سعادت دنیا و آخرت او را تأمین کند نیاز دارد و از سوی دیگر، خلأ پژوهشی درباره بنیادهای سبک زندگی از دیدگاه قرآن کریم، ورود به این مسئله را ضرورتی انکارناپذیر کرده است. اگرچه درباره مبانی و الگوهای رفتاری از دیدگاه قرآن کم و بیش می توان مقالاتی را یافت؛ اما هیچ یک به بررسی سبک زندگی مسرفانه نپرداخته است و الگویی که نشانگر آن باشد که چگونه الگوهای رفتاری (سبک زندگی) ما تجلی باورها و ارزش ها و نگرش های ماست، ارائه نشده است. اسراف اصل و مبنایی در سبک زندگی است که اتخاذ آن می تواند بسیاری از ابعاد و ساحت های زندگی انسان را تحت تأثیر قرار دهد. (برای آشنایی با ابعاد مختلف سبک زندگی نک: فعالی ۱۳۹۷) مسئله پژوهش این است که اتخاذ سبک زندگی مسرفانه چه تأثیری در ساحت های شناختی و عاطفی و رفتاری انسان ها دارد و سبک زندگی مسرفانه چه ارتباطی با سایر زوایا اخلاقی دارد؟ به بیان دیگر زمانی که در جامعه سبک زندگی مسرفانه رواج یابد چه زوایا اخلاقی دیگر را به دنبال خود دارد؟ هدف این نوشتار، پس از بیان ادبیات مفهومی پژوهش و ملاحظات نظری، تبیین یافته های حاصل از رویکرد روشمند به آیات در حوزه مضامین فراگیر و سازمان دهنده با موضوع سبک زندگی مسرفانه و در نهایت شبکه مضامین زوایا اخلاقی مرتبط با سبک زندگی مسرفانه، استخراج و ترسیم آن است.

در گذر از مقدمه فوق باید گفت، رجوع جامع و روشمند به منابع اصیل دینی همچون قرآن کریم، از ضرورت های پاسخ به مسائل اجتماعی امروز است. یکی از این زمینه ها، بهره گیری از پژوهش های کیفی است. برای کسب نتایج مفید در پژوهش های کیفی لازم است داده های مورد نظر به صورت روشمند تحلیل شوند (شیخ زاده و بنی اسد ۱۳۹۹، ۳۳).

۱) ادبیات موضوع:

الف) بررسی پیشینه پژوهش

در زمینه های سبک زندگی اسلامی و سبک زندگی قرآنی و موضوعات مربوط به آن ها، پژوهش هایی انجام شده است، ولی تاکنون، گونه شناسی این مطالعات نشان می دهد، دسته ای به

فلسفه اخلاق پرداخته‌اند و دسته‌ای دیگر، فضائل و رذائل اخلاق را با رویکردهای مختلف بررسی کرده‌اند که در ادامه خواهد آمد، اما هیچ‌یک از این پژوهش‌ها راهبرد شبکه مضامین ندارد.

کتاب‌ها: بنی‌اسدی (۱۳۹۱)، «اسراف و تبذیر: پیمان برادری با شیطان». نویسنده به ارائه نظریات فقهی ملا احمد نراقی درباره اسراف و نقد آن‌ها پرداخته و آسیب‌های مادی و معنوی اسراف و راه‌های برون‌رفت از آن را بیان و ریشه‌ها، عوامل و پیامدهای اسراف را از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام شرح داده است و در پایان نحوه مبارزه با اسراف از دیدگاه اسلام و مصادیقش را بیان کرده است.

مقالات: زمانی محبوب، حبیب (۱۳۸۸)، «الگوی مصرف در آیات و روایات» نویسنده اصول و مبانی و الگوی صحیح مصرف را مبتنی بر آموزه‌های اسلامی که وجه مشخصه آن اعتدال است، بیان کرده است.

عباسی و رسولی شریانی (۱۳۹۴)، «اسراف و مصرف از نگاه دین اسلام». نویسندگان راهکارهای جلوگیری از اسراف مانند، اعتقاد به امور دینی، اعتماد به نفس و متکی بودن به باورهای فردی و اجتماعی را بیان کرده‌اند.

ممتحن و همکاران (۱۳۹۰)، «بازشناسی الگوی صحیح مصرف در قرآن و حدیث». این پژوهش درباره تعریف الگوی مصرف، مبانی نظری اصلاح الگوی مصرف، الگوی آرمانی مصرف صحیح است و آثار پربرکت و اثربخش اصلاح الگوی مصرف را عرضه می‌کند.

سیدی‌نیا (۱۳۸۸)، «مصرف و مصرف‌گرایی از منظر اسلام و جامعه‌شناسی اقتصادی». نویسنده بیان می‌کند که مصرف‌گرایی آثار متعدد و گوناگون اقتصادی، سیاسی، روانی و به‌ویژه جامعه‌شناختی را بر جا می‌گذارد. این مطالعه با روش اسنادی، تحلیل محتوا و توصیفی و رویکرد جامعه‌شناختی است. نویسنده بعد از تبیین آثار مصرف‌گرایی در جامعه، آن را از دید آموزه‌های اسلامی بررسی می‌کند و به این نتیجه می‌رسد که مصرف به خودی خود پدیده‌ای مذموم نیست و اسلام نیز مسلمانان را برای تأمین نیازهای زندگی تشویق می‌کند؛ اما مصرف‌گرایی و هدف قراردادن مصرف آثار منفی داشته، همسوبا مفاهیمی چون اسراف، تبذیر و اتلاف بوده و از دید اسلام مذموم شمرده شده است.

بیک‌زاده و عشریه (۱۳۹۶) در پژوهش «پرهیز از اسراف و تبذیر در سیره امام رضا علیه‌السلام» با بیان ارتباط بین اسراف در حوزه اخلاق و جایگاه اخلاق، چگونگی پرهیز از اسراف در سیره امام رضا علیه‌السلام را تبیین کرده‌اند.

رحمتی و بخشی (۱۳۹۴) در پژوهش «سبک زندگی و الگوی مصرف (مورد مطالعه: تلفن همراه)» به فرهنگ مصرف تلفن همراه با استفاده از شاخص‌های سبک زندگی در بین دانشجویان را تبیین و توصیف کرده‌اند.

نقطه تمایز تحقیق حاضر در مقایسه با پیشینه، بررسی جامع و متمرکز آیات قرآن کریم با موضوع اسراف در جهت دستیابی به شبکه مضامین مرتبط با آن است. باید یادآور شد که در بیشتر مطالعات این حوزه، هنگامی که از رذیله اسراف صحبت می‌شود، تنها پاره‌ای از موضوعات مرتبط با اسراف مورد بررسی قرار گرفته‌اند و علاوه بر تفاوت در روش، تمامی ابعاد این تحقیق را پوشش نمی‌دهند؛ برخی نگاشته‌ها تنها به روایات استناد می‌کنند، برخی نیز فقط به اهم آیات مرتبط توجه داشته‌اند.

ب) ملاحظات نظری

بررسی تحلیلی پیشینه پژوهش در این زمینه نشان می‌دهد که منظومه واژگانی مورد استفاده برای تحقیق در قرآن و تفاسیر در رابطه با موضوع سبک زندگی مسرفانه، می‌تواند کلمات سبک زندگی، اسراف، تبذیر، فرط، تجاوز، العدو، شطط و اتراف را شامل شود.

مفهوم سبک زندگی، تجسم کامل کلیت و شخصیت بی‌همتا و فردی زندگی است که با احساس هم‌نوع‌جویی در کار، عشق، مهرورزی، گرایش به هم‌نوع‌جویی تجلی می‌کند (آدلر ۱۳۷۰، ۷۳-۷۵). در مقابل تعریف رویکرد دین‌شناسانه که به سبک زندگی بار ارزشی می‌افزاید، به این صورت است: مجموعه‌ای از رفتارهای سازمان یافته که متأثر از باورها، ارزش‌ها و نگرش‌های پذیرفته شده و همچنین متناسب با امیال و خواسته‌های فردی و وضعیت محیطی، وجهه غالب رفتاری یک فرد یا گروهی از افراد شده‌اند (شریفی ۱۳۹۱، ۵۲). در این نگاه، الگوهای رفتاری ظهور خارجی هویت و بازتابنده عقاید، باورها، ارزش‌ها و علایق فرد هستند. بنابراین، براساس رویکرد دین‌شناسانه، سبک زندگی تنها دسته‌ای از رفتارهای الگومند نیست؛ بلکه پیوند عمیقی با لایه‌های زیرین باورها، ارزش‌ها، انگیزه‌ها و هدف، نگرش‌ها و گرایش‌های برخاسته از جهان بینی، نظام ارزشی و سلیقه‌های مبتنی بر الگوی زندگی سعادت‌مند دارد و براساس آن‌ها شکل یافته و بیان‌گر هویت متمایز دینی فرد است (کاویانی ۱۳۹۱).

اسراف به معنای تجاوز از حد و معیار در هرکاری است که از انسان سرزند، گرچه استعمال آن در موارد زیاده‌روی در انفاق مال بیشتر است و گاهی به خروج از اعتدال در مقدار خرج مال و زمانی هم به چگونگی بذل مال و مورد آن اطلاق می‌شود، اما هرگونه تجاوز از حد اعتدال و گرایش به افراط یا تفریط را در برمی‌گیرد (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ۲، ۲۱۰).

تبذیر از ریشه «بذر» به معنای ریخت و پاش بذر است که به طور استعاره درباره کسی که مال خود را بیهوده تلف و پخش می‌کند، به کار می‌رود (مصطفوی ۱۴۳۰، ۱، ۲۵۸). در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: تبذیر از اسراف است که طبق این حدیث شریف تبذیر به عنوان زیرمجموعه‌ای از اسراف است (مجلسی ۱۴۰۳، ۷۲، ۳۰۲).

فرط به معنی تجاوز از حد و هر چیزی که از حد عرف خود خارج بشود و به اسراف منتهی گردد. از مصادیق آن می‌توان به پیشی‌گرفتن، سبقت‌گرفتن، تعدی (مصطفوی ۱۴۳۰، ۹، ۶۶)، زیاده‌روی در پیشی‌جستن اشاره کرد (قرشی ۱۳۷۱، ۵، ۱۶۲).

تجاوز به معنای تعدی به حقوق دیگران و عبور از یک نقطه خاص و معین است (مصطفوی ۱۴۳۰، ۸، ۷۵). بنابراین، تجاوز همان تعدی و از حد گذشتن است (فیومی ۱۴۱۴، ۱۱۵).

عَدُو به معنای تجاوز و درگذشتن از حد (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ۲، ۵۶۶) و پیشی‌گرفتن از چیزی است (مصطفوی ۱۴۳۰، ۸، ۷۳).

مضمون شطط نیز در معنا با اسراف رابطه دارد و می‌تواند جانشین آن قلمداد شود. این کلمه به معنای زیاده‌روی کردن (بستانی ۱۳۷۵، ۵۲۶)، دوری بسیار و افراط در آن (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ۲، ۳۲۳)، کج شدن و منحرف شدن از امر ثابت و جدا شدن از آن، منحرف شدن از حق و دور شدن از اعتدال است. از مصادیق آن می‌توان به کناره‌رود اشاره نمود (مصطفوی ۱۴۳۰، ۶، ۷۱).

اتراف فراخی و وسعت در نعمت است و مُتْرَف یعنی کسی که نعمت زده است (طریحی ۱۳۷۵، ۵، ۳۰) و هر آنچه بخواهد می‌کند و از وی جلوگیری نمی‌شود. بنابراین مترف بمعنای ثروتمندی است که به او نعمت زیاد داده شده و آن در صورت عدم ایمان سبب طغیان و سرکشی اوست (مصطفوی ۱۴۳۰، ۱، ۴۱۶).

۲) روش‌شناسی پژوهش

روش تحلیل مضمون فرایندی برای تحلیل اطلاعات کیفی به شمار می‌رود؛ لذا تحلیل مضمون، فقط روش کیفی نیست بلکه فرایندی است که می‌تواند در بیشتر روش‌های کیفی (اگر نگوییم همه روش‌های کیفی) به کار رود. همچنین این روش امکان تبدیل اطلاعات کیفی به کمی را فراهم می‌کند (بویاتزیس^۱ ۱۹۹۸، ۴). تحلیل مضمون شیوه‌ای برای شکستن متن و یافتن نکات معقول و برجسته در درون متن است (عابدی جعفری و همکاران ۱۳۹۰، ۲۳) به عقیده براون و کلارک^۲ (۲۰۰۶) تحلیل مضمون را باید روش ویژه‌ای در نظر گرفت که یکی از مزایای آن، انعطاف‌پذیری است. تحلیل مضمون روشی برای تعریف، تحلیل و گزارش‌دهی الگوهای (مضمون‌ها) درون داده‌ها است. در کمترین کاربرد، این روش مجموعه داده‌های شما را به شکل جزئی و دقیق سازمان‌دهی و توصیف می‌کند (براون و کلارک ۲۰۰۶، ۸۸).

یکی از نکات مهم در روش تحلیل مضمون، دستیابی پژوهشگر به شبکه مضمون‌ها است.

1. Boyatzis

2. Braun. & Clarke

شبکه مضمون‌ها براساس روشی مشخص، مضمون‌های زیر را نظام مند می‌کند:

- الف) مضمون‌های پایه: شناسه‌ها و نکات کلیدی متن
- ب) مضمون‌های سازمان دهنده: مقولات ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه
- ج) مضمون‌های فراگیر: مضمون‌های عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان کل سپس این مضمون‌ها به صورت نقشه‌های یک شبکه تارنما رسم می‌شود که در آن مضمون‌های برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آنها نشان داده می‌شود. شبکه مضمون‌ها به عنوان روش تهیه مقدمات تحلیل یا ارائه نتایج پایانی تحلیل نیست. در این روش با تحلیل دقیق متن آیات کل قرآن کریم، گزاره‌ها و مضمون‌های مربوط به رفتار مسرفانه شناسایی و مشخص شد و پس از آن تحلیل و بررسی شد که حاصل آن تشکیل شبکه‌ای از مضمون‌ها بود. براین اساس، محور اصلی در تحلیل مضمون، آیات قرآن کریم و تحلیل آن‌ها مبنای شناسه‌گذاری اولیه است.

در پژوهش‌های کیفی، جمع‌آوری داده‌ها تا مرحله اشباع نظری ادامه می‌یابد. از این رو تحلیل مضمون یکی از روش‌هایی است که برای ارزیابی وضعیت اشباع در فرآیند جمع‌آوری داده‌ها بکار می‌رود. (شیخ‌زاده و بنی‌اسد ۱۳۹۹)

۳) تجزیه و تحلیل داده‌ها

تحلیل مضامین مرتبط با آیات قرآن براساس سؤال محوری و طی مراحل پژوهش شبکه مضامین است که با طی گام‌هایی مانند: ۱. تعریف سؤال پژوهش ۲. جستجوی منابع ۳. انتخاب منابع مرتبط و ۴. شناسایی و استخراج کدهای رذایل اخلاقی مرتبط با سبک زندگی مسرفانه حاصل از مستندات تحلیل می‌شود. جدول پنج مضامین پایه سبک زندگی مسرفانه را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۵)

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
ظلم B۰۱/	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۴، ۵۰۶)	عدوان معنایی وسیع‌تر از کلمه ظلم دارد، و اعم از ظلم و به معنای تجاوز از حدودی (اسراف) است که خدای تعالی معین فرموده است.	وَمَنْ يُفْعَلْ ذَالِكُ عُدْوَانًا وُظْلَمًا فَسَوْفَ نُضَيِّجُهُ نَارًا وَكَانَ ذَالِكُ عَلَى اللَّهِ تَبْسِيرًا (نساء، ۳۰)
	(مکارم ۱۳۷۳، ۱، ۱۲۵)	تجاوز و تعدی از حق ظلم است. وَمَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذَا لَمِينٌ الظَّالِمِينَ (مائده، ۱۰۷)
	(مکارم ۱۳۷۳، ۱، ۲۱۹)	فرعون و لشکرش از سر ظلم و تجاوز، به دنبال آنها رفتند	... فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعُدْوًا حَتَّى إِذَا... (یونس، ۹۰)
	(آیتی ۱۳۸۴، ۱، ۴۵۴)	یکی بردیگری ستم کرده است. میان ما به حق داوری کن و پای از عدالت بیرون منه (تجاوز از حق = اسراف) حَضَمَانِ بَغْيِ بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَأَخَاطُكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ (ص، ۲۲)
	(قرائتی ۱۳۸۳، ۱۰، ۹۴)	هرکس از حدود الهی تجاوز کند، به خویش ستم کرده است.	... وَيَلِكْ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ ... (طلاق، ۱)
بی‌عفتی، فحشا و شهوت‌رانی B۰۲/	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۸، ۲۳۲)	شهوت‌رانی، تجاوز و انحراف از قانون فطرت است و اسراف نامیده می‌شود.	إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ الْبِسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُشْرِفُونَ (اعراف، ۸۱)

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
بی‌عفتی، فحشا و شهوت‌رانی / B۰۲	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۵، ۱۱)	شهوت‌رانی، ارتباط جنسی با غیر این دو گروه مورد اشاره در آیه، تجاوز از حدود خدا شناخته می‌شود، حدودی که خدای تعالی برای مؤمنین قرار داده است.	إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ * فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ (مومنون، ۶ و ۷)
	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۵، ۴۳۷)	(شهوت‌رانی) مردمی متجاوز و خارج از حدی و فطرت هستند	أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ * وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَوْزَاجِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ (شعرا، ۱۶۵ و ۱۶۶)
	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۱، ۳۷۰)	خداوند از فحشاء و منکرو بغی، نهی می‌کند	إِنَّ اللَّهَ... وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ (نحل، ۹۰)
تکذیب و دروغ‌گویی / B۰۳	برداشت از آیه	ثمود صالح را تکذیب کردند. وی آنها را از پیروی مسرفین نهی می‌کرد.	كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ * ... وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ (شعرا، ۱۴۱ و ۱۵۱)
	برداشت از آیه	کسی که ربوبیت خداوند را انکار کند کذاب و دروغ‌گوست و صفت کذب با اسراف مرتبط است.	وَقَالَ... وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ... إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَابٌ (غافر، ۲۸)

آیات قرآن کریم	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	ارجاعات	مضامین پایه	
<p>ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِ رُسُلًا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ (يونس، ۷۴)</p> <p>فَلَا تَطِعِ الْمُكَذِبِينَ... مَتَاعِ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ (قلم، ۸ و ۱۲)</p>	<p>تکذیب پیامبران، تجاوز از حدود خداوند (اسراف) است.</p> <p>از تکذیب‌کنندگان پیروی نکن و از متجاوزین نباش.</p>	<p>برداشت از آیه</p> <p>(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۲۴، ۳۸۳-۳۸۶)</p>	<p>تکذیب و دروغ‌گویی / B۰۳</p>	
				<p>از امام باقر <small>علیه السلام</small>: متجاوزان کسانی هستند که حرام‌ها را حلال می‌شمرند و خون می‌ریزند: «المسرفون هم الذين يستحلون المحارم و يسفكون الدماء».</p>
<p>... مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعَدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ (مائده، ۳۲)</p> <p>وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ... فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مُنْصَبِرًا (اسراء، ۳۳)</p> <p>وَقَالَ... أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ... إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ (غافر، ۲۸)</p>	<p>از امام باقر <small>علیه السلام</small>: متجاوزان کسانی هستند که حرام‌ها را حلال می‌شمرند و خون می‌ریزند: «المسرفون هم الذين يستحلون المحارم و يسفكون الدماء».</p> <p>زیاده روی در قصاص اسراف و تجاوز از حق است.</p> <p>مرتکب قتل به ناحق مسرف است.</p>	<p>(عروسی حویزی ۱۴۱، ۱، ۶۲۱)</p> <p>برداشت از آیه</p> <p>برداشت از آیه</p>	<p>قتل / B۰۴</p>	
				<p>زیاده روی در قصاص اسراف و تجاوز از حق است.</p>
				<p>مرتکب قتل به ناحق مسرف است.</p>

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
قتل / B۰۴	(طباطبایی ۱، ۱۳۷۴، ۲۸۸)	مداومت در گناه و تجاوز علت پیغمبرکشی قوم یهودیان شد.	وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى... وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (بقره، ۶۱)
فساد / B۰۵	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۵، ۳۰۷)	هرگونه تجاوز از حد موجب فساد و ازهم گسیختگی می شود.	مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن...أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ... ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ بَعَدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُشْرِفُونَ (مانده، ۳۲)
رفاه زندگی / دنیا طلبی / B۰۶	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۵، ۴۳۰)	اسراف، ایجاد اخلاق در نظام های تکوین و تشریح و ایجاد فساد است.	وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُشْرِفِينَ* الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ (شعرا، ۱۵۱ و ۱۵۲)
	(حسین مظاهری، بی تا، ۳۸۵)	اتراف فرورفتن در مشتبهات نفس از راه حرام است.	وَأَصْحَابُ السَّمَالِ... أَنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ (واقعه، ۴۱-۴۵)
	برداشت از آیه	رفاه زندگی و دنیا طلبی، فرط و اسراف است.	وَاصْبِرْ... تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا... وَكَانَ أَمْرُهُ فُرْطًا (کهف، ۲۸)
	برداشت از آیه	ساخت بنا و قصر از مصادیق دنیا طلبی است. بطش به معنای تجاوز از اعتدال در مجازات کردن نوعی اسراف است.	أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ* وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلَدُونَ* وَإِذَا بَطَشْتُمْ بَطْشْتُمْ جَبَّارِينَ (شعرا، ۱۲۸-۱۳۰)

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
بی تقوایی / B۰۷	(قرآنی ۱۳۸۳، ۶، ۳۵۵)	اسراف در امور، بی تقوایی بوده و لازمه تقوا، دوری از اسراف و اطاعت مسرفان است.	فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا * وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ (شعرا، ۱۵۰ و ۱۵۱)
	برداشت از آیه	دوری از تجاوز از حق و عدالت لازمه تقواست.	... فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ (بقره، ۱۹۴)
استکبار و استعمار / B۰۸	برداشت از آیه	علو و برتری طلبی که ناشی از استکبار و استعمار است، لایه دیگری از اسراف را نمایان می‌سازد.	... إِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ (یونس، ۸۳)
	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۸، ۲۱۵)	فرعون مردی متکبر و از اهل اسراف و تجاوز از حد بود.	مِنْ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِنَ الْمُسْرِفِينَ (دخان، ۳۱)
تفاخر و خودنمایی / B۰۹	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۲۷، ۲۷۶)	مذمت از زیاده‌روی و اسراف در تفاخر و مباهات و فخر فروشی حتی به فرزونی مردگان	أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ * حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ (تکاور، ۲۰)
	برداشت از آیه	مذمت زیاده‌روی عرب جاهلی در بلند صحبت کردن که به آن افتخار می‌کرد.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (حجرات، ۲)

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
تقلید (الگوپذیری) B۰۱۰ /	برداشت از آیه	تقلید و پیروی کورکورانه، اجتماع و جوامع اسلامی را در دام اسراف و تبذیر گرفتار می‌کند.	يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ... وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا (بقره، ۱۶۸-۱۷۰)
	برداشت از آیه با توجه به سیاق	مذمت از زیاده‌روی در تقلید و پیروی کورکورانه از دیگران	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَئِكَ كَانُوا لَشَّيْطَانٍ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ (لقمان، ۲۱)
شرک / B۰۱۱	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۴، ۳۵۷؛ مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۳، ۳۶۳)	اسراف نوعی شرک است. مسرفین همان مشرکین هستند.	ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُشْرِكِينَ (انبیاء، ۹)
شرک / B۰۱۱	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۳، ۳۴۹)	خواندن غیر خدا تجاوز از حد و غلور در حق مخلوق و بالا بردن آن تا حد خالق است.	وَرَبَطْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا (کهف، ۱۴)

آیات قرآن کریم	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	ارجاعات	مضامین پایه
وَإِنَّ كَثِيرًا لِّيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ (انعام، ۱۱۹)	قرآن کسانی را که نه تنها گمراهند بلکه دیگران را هم گمراه می‌سازند، مسرف و تجاوزکار معرفی می‌نماید.	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۵، ۴۲۰)	گمراهی / B۰۱۲
	اسراف و تجاوز از حدود الهی سبب ضلالت و گمراهی می‌شود.	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۲۰، ۹۸)	
وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمْ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا (نساء، ۱۵۴)	پیمان شکنی نوعی تجاوز به حدود الهی است.	برداشت از آیه	پیمان شکنی / B۰۱۳
	مشرکان عهد و پیمان را رعایت نخواهند کرد چرا که اینها اصولاً مردمی تجاوزکارند.	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۷، ۲۹۹)	
وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ... مَرَّكَانٌ لَمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ صُرْمَتِهِ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (یونس، ۱۲)	جمله «مَرَّكَانٌ لَمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ صُرْمَتِهِ» کنایه است از فراموشی و غفلت از چیزی که فراموش نمی‌شود.	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۰، ۲۸)	غفلت / B۰۱۴

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
غفلت / B۰۱۴	(طبرسی ۱۳۶۰، ۱۵، ۵۲)	اسراف عامل غفلت و تبعیت از هوای نفس است.	وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ... وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا (کهف، ۲۸)
کفر / B۰۱۵	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱، ۲۸۸)	مداومت یهودیان در تجاوز، علت کفرشان به آیات خداوند شد.	وَإِذْ قُلْتُمْ... ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (بقره، ۶۱)
جهل و نادانی / B۰۱۶	برداشت از آیه	اسراف کاری قوم لوط ناشی از جهل و نادانی بود.	أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّشْرِقُونَ (اعراف، ۸۱) وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ... أَأَنْتُمْ لَتَأْتُونَ الرَّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ الْنِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (نمل، ۵۴-۵۵)
استهزاء / B۰۱۷	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۱، ۲۱)	دشمنان پیامبران در مخالفت و عداوت خود، مسرف بوده و هیچ حد و مرزی را به رسمیت نمی شناختند و هیچ پیامبری به سراغشان نمی آمد مگر اینکه او را به باد استهزاء و تمسخر می گرفتند.	أَفَتَضْرِبُ عَنكَمُ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ * وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ * وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (زخرف، ۵-۷)

آیات قرآن کریم	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	ارجاعات	مضامین پایه
قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (زمر، ۵۳)	حتی اگر انسان در بهره‌گیری از استعدادها و ظرفیت‌های وجودی خود از حد اعتدال خارج شده و دچار افراط و تفریط گردد، نباید از رحمت الهی مأیوس شود.	(قرآنی ۱۳۸۳، ۸، ۱۸۹)	یاس و ناامیدی / B۰۱۸
وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (بقره، ۶۱)	نافرمانی و مداومت قوم بنی اسرائیل در تجاوز از حد (اسراف)	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱، ۲۸۸)	عصیان / B۰۱۹
قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنسى * وَكَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشدُّ وَأَبْقَى (طه، ۱۲۶ و ۱۲۷)	کسانی که آیات خداوند را فراموش کردند، عمل آنان یکی از مصادق تجاوز از حد است.	(طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۴، ۳۲۵)	فراموشی خدا / B۰۲۰
فَإِنِ عَصَىٰ عَلَىٰ أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَأَخْرَجْنَا وَمَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (مائده، ۱۰۷)	استحقاق به قرینه کلمه اثم همان گناه خیانت است که فرد نسبت به حق دیگری تجاوز کند.	(قرآنی ۱۳۸۳، ۲، ۳۸۸)	خیانت / B۰۲۱
أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبَثُونَ * وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ * وَإِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ (شعرا، ۱۲۸ و ۱۲۹ و ۱۳۰)	حرص و آزار دیدگاه قرآن نکوهیده بوده و مایه اسراف و تجاوز از حد اعتدال است.	برداشت از آیه	حرص و طمع / B۰۲۲

مضامین پایه	ارجاعات	گزاره / کد (تفسیر) معنی آیه	آیات قرآن کریم
کفران نعمت / B۰۲۳	(مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۲، ۸۸)	تبذیر کنندگان، نعمت های خداداد را کفران می کنند.	إِنَّ الْمُتَّبِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا (اسراء، ۲۷)
تبذیر / B۰۲۴	(طبرسی ۱۳۶۰، ۱۴، ۱۲۵)	تبذیر پراکندن مال از روی اسراف است.	وَأْتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا* إِنَّ الْمُتَّبِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا (اسراء، ۲۶-۲۷)
شک و تردید / B۰۲۵	(حسینی همدانی ۱۴۰۴، ۱۴، ۳۳۱)	شک و اظهار تردید در رسالت رسولان ناشی از اسراف و تضييع حق رسولان است.	وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زُلْتُمْ فِي شَكِّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ نَبْعَثَ اللَّهَ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ (غافر، ۳۴)

براساس کدهای حاصل از مطالعات گذشته، مضامین حاصل از تفسیر و یکپارچه سازی یافته ها شناسایی شد و سپس شش مضمون سازمان دهنده اصلی و ده مضمون سازمان دهنده فرعی و سه مضمون فراگیر شناسایی شدند. جدول شش مضامین مرتبط با سبک زندگی مسرفانه را نشان می دهد.

جدول شماره (۶): شناسایی مضامین سازمان دهنده

رذیله اخلاقی اعتقادی اسراف	رذیله جوانحی / درونی	قلبی / عاطفی	B۰۱۹, B۰۱۵, B۰۱۱
		عقلی / فکری / ذهنی	B۰۲۵, B۰۲۰, B۰۱۶, B۰۱۲
	رذیله جوارحی / بیرونی	رفتاری	B۰۷
رذیله اخلاقی اجتماعی اسراف	رذیله جوانحی / درونی	قلبی / عاطفی	B۰۲۱, B۰۱۸, B۰۲
		عقلی / فکری / ذهنی	B۰۱۴, B۰۹, B۰۸
	رذیله جوارحی / بیرونی	رفتاری	B۰۱۳, B۰۱۰, B۰۴, B۰۱
رذیله اخلاقی اقتصادی اسراف	رذیله جوانحی / درونی	قلبی / عاطفی	B۰۲۳, B۰۲۲
		عقلی / فکری / ذهنی	B۰۶
	رذیله جوارحی / بیرونی	گفتاری	B۰۲۴, B۰۵
		رفتاری	B۰۱۷, B۰۳

الف) تحلیل مؤلفه‌های مضامین رذیله اخلاقی اسراف

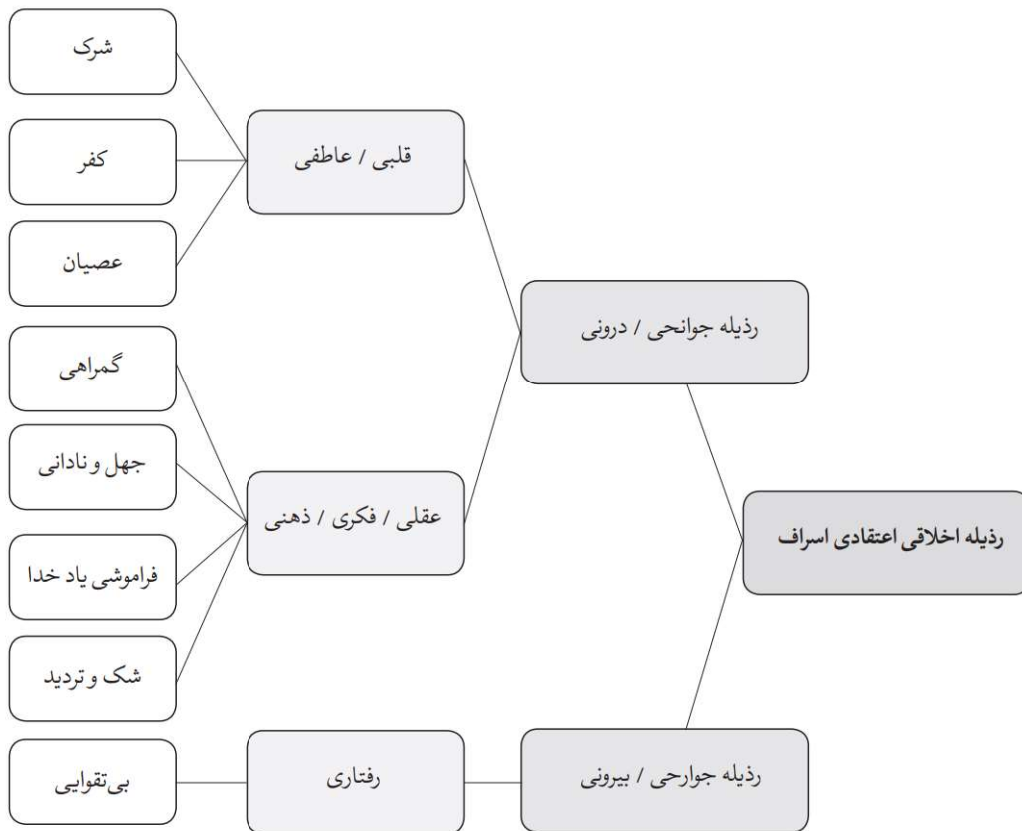
در جدول شش مضامین فراگیر حاصل از مضامین سازمان دهنده و مضامین پایه در رابطه با سبک زندگی مصرفانه نشان داده شده است. تحلیل داده‌های حاصل از آیات قرآن، سه مضمون فراگیر و شش مضمون سازمان دهنده را معرفی و کشف و انسجام بین آن‌ها را بیان می‌کند.

یک) مؤلفه‌های مبتنی بر رذیله اخلاقی - اعتقادی اسراف

با انتخاب مضمون فراگیر (اخلاقی - اعتقادی) این سؤال طرح می‌شود که به چه دلیل و چرا رذیله اخلاقی - اعتقادی اسراف به عنوان مضمونی فراگیر گزینش شده است. در پاسخ باید گفت

دو مضمون سازمان دهنده اصلی که هر کدام دارای مضامین سازمان دهنده فرعی بوده و به وسیله مضامین پایه پشتیبانی می‌شوند، راهنما در رسیدن به مضمون اخلاقی اعتقادی اسراف بودند که در نمودار شماره یک نشان داده شده است.

نمودار شماره (۱): مضمون فراگیر اخلاقی - اعتقادی اسراف



اول، مؤلفه‌های رذیله جوانحی قلبی، عاطفی

رفتارهای جوانحی، که با اندام‌های درونی و قلبی محقق می‌شوند، همان رفتارهای نیتی به شمار می‌آیند؛ مانند: شرک، ریا، توبه و... که مرز مشخصی با صفات دارند (اعرافی و موسوی ۱۳۹۰). در ادامه شرک، کفر و عصیان که نمونه‌ای از اعمال جوانحی قلبی، عاطفی و مرتبط با رذیله اخلاقی اسراف در حیطه اعتقادات است، شرح داده می‌شود: شرک، فعلی اختیاری و ارادی قلبی است و معنایش عدم پذیرش خدای یگانه و اعتقاد به آن است. در بعضی از آیات، شرک یکی از مصادیق تجاوز از حدود و اسراف بیان شده و پیوند بین آن دو را نشان می‌دهد (انبیاء، ۹).

منشأ همه گناهان شرک است و همان طور که هر عمل خیری که انسان انجام می‌دهد، به توحید باز می‌گردد، هر معصیتی که از او سر می‌زند نیز از شرک نشئت می‌گیرد (جوادی آملی ۱۳۸۹، ۲۲۸، ۶). از این رو مسرفین همان مشرکین هستند که از راه عبودیت به بیراهه گراییدند و از شیوه بندگی تجاوز کردند (طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۴، ۳۵۷؛ مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۳، ۳۶۳).

عامل دیگری که در قرآن کریم می‌تواند هم در مقام علت و هم در مقام معلول بعضی از ردائل اخلاقی از جمله در اسراف ظاهر شود، کفراست که اگر به فرهنگ تبدیل شود منجر به نافرمانی (عصیان) و مداومت در تجاوز یا همان اسراف می‌گردد. خداوند متعال در قرآن کریم، چگونگی کفر قوم بنی اسرائیل را در برابر نعمت‌های بزرگ منعکس می‌کند و نشان می‌دهد که آنها چگونه مردم لجوجی بوده‌اند که شاید در تمام تاریخ دیده نشده‌است. آنان بسیار مورد لطف خداوند قرار گرفتند ولی در مقابل بسیار ناسپاسی و عصیان کردند (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱، ۲۷۷). نافرمانی و مداومت قوم بنی اسرائیل بر تجاوز از حدّ (اسراف)، علت کفرشان به آیات خدا و پیامبرکشی شد (بقره، ۶۱)، (طباطبایی ۱۳۷۴، ۱، ۲۸۸).

دوم، مؤلفه‌های ردیله جوانحی عقلی، فکری و ذهنی

بعضی از ردائل جوانحی مربوط به بخش اندیشه و نظر است که عقل انسان موضوع را با محمول پیوند می‌زند. اعمالی مانند گمراهی، جهل و نادانی، فراموشی یاد خدا و شک و تردید از جمله اعمالی هستند که با عقل و ذهن سروکار دارند. قرآن کسانی را که به دلایل واهی نه تنها از راه حق منحرف می‌شوند بلکه سعی دارند دیگران را نیز منحرف سازند، مسرف و تجاوزکار معرفی می‌نماید (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۵، ۴۲۰) (انعام، ۱۱۹). در نتیجه گمراه کردن مردم نوعی اسراف محسوب می‌شود (قرآنی ۱۳۸۳، ۲، ۵۴۲). لذا پیش گرفتن راه اسراف و تجاوز از حدود الهی سبب می‌شود که خداوند دامنه لطفش را از انسان بگیرد و او را در وادی ضلالت رها سازد (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۲۰، ۹۸). آیات ۲۸ و ۳۴ سوره غافره این نکته اشاره دارد که برای نائل شدن به هدایت الهی انسان نیاز به پیش‌زمینه دارد و فرد اسراف‌کار این زمینه را از دست داده و از هدایت الهی محروم می‌گردد و هنگامی که انسان هدایت الهی را از دست بدهد، گمراهی عقوبتی الهی به سراغ او می‌آید و او را در این اضلال ماندگار خواهد نمود. اسراف منشأ گمراهی و غفلت است و اسراف‌کننده کسی است که در حبّ دنیا غوطه‌ور شده و از حق غفلت ورزیده، از این‌رو از راه هدایت خارج گردیده و به سوی ضلالت و گمراهی در حرکت است (مصطفوی ۱۳۴۰، ۵، ۱۳۴).

مضمون دیگری که در جدول تحلیل آیات با موضوع فراگیر ردیله اخلاقی اعتقادی اسراف دیده می‌شود، مضمون جهل و نادانی است. خداوند در سوره اعراف پس از آن که قوم لوط را به دلیل ارتکاب عمل شنیع هم‌جنس‌بازی مردمانی اسراف‌کار معرفی می‌نماید: «أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ»

(اعراف، ۸۱) در آیه دیگر جهل و نادانی را یکی از ریشه های اسراف‌گری آن قوم بر شمرده است (نمل، ۵۵). باید توجه داشت که جهل و نادانی نسبت به آثار سوء اسراف و تجاوز از حدود الهی در مسائل اخلاقی، علاوه بر اینکه باعث افزایش انحرافات اخلاقی می‌شود، عذاب الهی را نیز بدنبال دارد. جهل به خداوند، جهل به هدف آفرینش و نوامیس خلقت و جهل به آثار شوم گناه ننگین هم جنس بازی، ریشه بسیاری از گناهان بوده و اگر انسان خوب بیندیشد به این حقیقت می‌رسد که این عمل تا چه حد جاهلانه است (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۵، ۵۰۴). حضرت علی علیه السلام در این خصوص می‌فرماید: «جاهل دیده نشود مگر در افراط یا تفریط.»^۱ (نهج البلاغه، حکمت ۷۰). امام صادق علیه السلام در بیان سپاه عقل و جهل، با ذکر هفتاد و پنج سپاه زشت برای جهل، فرمودند: «القصده و ضدّه العدوان» (کلینی ۱۴۰۷، ۱، ۲۲): یکی از سربازان عقل، میانه روی و ضد آن تجاوز از حد می‌باشد. امام موسی کاظم علیه السلام نیز اعتدال و میانه روی را از جنود عقل، و اسراف و زیاده روی را از لشکریان جهل دانستند (ابن شعبه ۱۳۶۲، ۴۰۲).

از جمله مضامینی که در قرآن بر آن تأکید دارد و در جدول آیات با موضوع مضامین فراگیر اسراف در اعتقادات انتخاب شده مضمون فراموش کردن یاد خدا و بی‌ایمانی است و مصداقی از مصادیق اسراف است. در نگاه قرآنی، این‌گونه نگرش به جهان هستی، امری نادرست و خروج و تجاوز از حد است. کسی که توانایی درک هستی و نقش خداوندگاری را ندارد، نمی‌تواند تحلیل درستی از مسائل داشته باشد؛ از این رو شرک رفتار و کنش‌ها و واکنش‌هایش وی را از رسیدن به مقصد دور می‌سازد و همواره با دست خویش خود را گرفتار اموری می‌کند که جز بدبختی حاصلی نخواهد داشت. علامه طباطبایی ذیل آیات سوره طه (طه، ۱۲۶ و ۱۲۷) به این مطلب اشاره کرده و می‌نویسد:

خداوند کسانی را که از ذکر خدا اعراض نموده آیات او را فراموش کردند مؤاخذه می‌نماید، چون عمل آنان نیز یکی از مصادیق تجاوز از حد، یعنی تجاوز از حد عبودیت و کفر به آیات پروردگار است. (طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۴، ۳۲۵)

شک و تردید نیز نوعی رذیله جوانحی ذهنی است که پیوند آن با اسراف در آیه زیر مشاهده می‌شود. شک و اظهار تردید در رسالت رسولان که بر اساس عناد و خودستایی است بر اثر اسراف و تزیین حق رسولان است. (حسینی همدانی ۱۴۰۴، ۱۴ و ۳۳۱) (غافر، ۳۴)

سوم) مؤلفه‌های رذیله جوارحی رفتاری

اعمال جوارحی از جمله اعمال ارادی انسان است که از اعضای ظاهری بدن صادر می‌شود و در قالب حالات، سخنان، رفتار و کردار ظهور و بروز می‌یابد. مضمون بی‌تقوایی از جمله اعمال

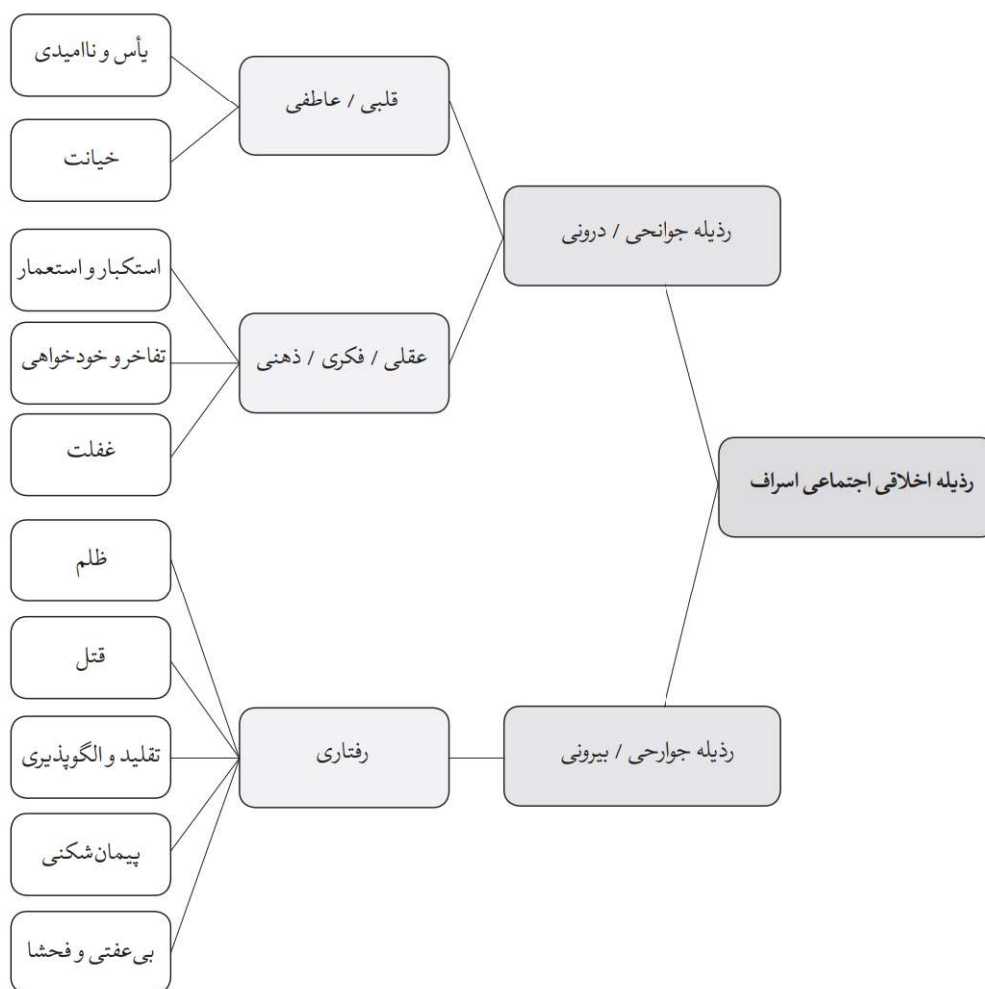
۱. لَا تَرَى الْجَاهِلَ إِلَّا مُفْرَطًا أَوْ مُفْرَطًا

جوارحی رفتاری است چرا که انسان با اطاعت از مسرفان و انجام اعمال مسرفانه، از دایره تقوا خارج می‌شود. اسراف در امور بی‌تقوایی بوده و لازمه تقوا، پیروی از انبیا و دوری از اطاعت مسرفان است (قرآنی ۱۳۸۳، ۶، ۳۵۵) (شعرا، ۱۵۰ و ۱۵۱).

دو مؤلفه‌های مبتنی رذیله اخلاقی - اجتماعی اسراف

در چرایی‌گزینش مضمون فراگیر اخلاقی - اجتماعی به‌عنوان یک مضمون فراگیر، باید گفت دو مضمون سازمان‌دهنده اصلی جوانحی و جوارحی که هرکدام دارای مضامین سازمان‌دهنده فرعی و تبعی بوده و به‌وسیله مضامین پایه پشتیبانی می‌شوند، در رسیدن به مضمون اخلاقی - اجتماعی اسراف راه‌نما بودند که در نمودار شماره دو نشان داده شده است.

نمودار شماره (۲): مضمون فراگیر اخلاقی - اجتماعی اسراف



اول) مؤلفه های رذیله جوانحی قلبی - عاطفی

از مضامینی که در جدول آیات با موضوع فراگیر اخلاقی اجتماعی اسراف به چشم می خورد، مضامین یأس و ناامیدی و خیانت است. یأس و ناامیدی از جمله اعمال عاطفی است که بر قلب اثر می گذارد و جوانح انسان را در اراده و تصمیم متأثر می نماید. قنوط، ناامیدی و یأس از نیکی است (راغب ۱۳۷۴، ۳، ۲۵۱) و در آیه ذیل در کنار اسراف آمده است. «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (زمر، ۵۳). مضمون خیانت نیز امری قلبی است که در روابط عاطفی مشاهده می شود و با اسراف پیوند دارد. این معنا در عبارت «اسْتَحَقَّ إِثْمًا» در آیه زیر متبلور است. استحق در اینجا به قرینه کلمه اثم همان گناه خیانت بوده که نسبت به حق دیگری تجاوز کرده است (مائده، ۱۰۷).

دوم) مؤلفه های رذیله جوانحی عقلی، فکری و ذهنی

در جدول آیات مضامینی مانند استکبار و استعمار، تفاخر و خودنمایی و غفلت مشاهده می شود که از جمله مؤلفه های رذیله جوانحی عقلی، فکری و ذهنی مرتبط با مضمون فراگیر اخلاقی اجتماعی اسراف محسوب می شوند.

خدای متعال فرعون را مسرف معرفی نموده و سپس، از ذکر استکبار و رزوی و استعمارگری او سخن به میان آورده است که این خود نشان دهنده ارتباطی تنگاتنگ و جدایی ناپذیر، بین این دو رذیله اخلاق شیطانی است و بیانگر این نکته است که استعمار و استکبار، خود از عوامل اساسی تجاوز به حقوق و اموال مردم و زیاده روی در بهره جویی ها و اسراف محسوب می شود. برای تحت سلطه درآوردن ملت ها و وابسته نمودن آن ها، یکی از طرح ها و نقشه های مستکبران، اسراف و گسترش مصرف گرایی و فرهنگ ولخرجی است که از جمله تأثیرات ذهنی و فکری است. علو و برتری طلبی که ناشی از استکبار و استعمار است، لایه دیگری از اسراف را نمایان می سازد (یونس، ۸۳ و دخان، ۳۱).

تفاخر و فخرفروشی، لایه دیگری از نشانه رذیله اخلاقی و اجتماعی اسراف است که در جدول تحلیل آیات به چشم می خورد. از جمله مواردی که در جاهلیت بدان تفاخر می کردند، فخرفروشی بی جا به عده و عده و زیاده جمعیت خود بود؛ حتی به فزونی قبرها و مردگان خود مباحث می کردند و در این امر آن قدر زیاده روی و به عبارتی اسراف می نمودند که قرآن کریم آنها را در سوره تکوین مذمت می نماید (تکوین، ۲۱).

غفلت نیز مضمون دیگری است که از جمله اعمال جوانحی عقلی و ذهنی است و به نوعی از یاد بردن الطاف الهی است که با اسراف پیوند دارد و در آیات زیر قابل مشاهده است (یونس، ۱۲ و کهف، ۲۸).

سوم) مؤلفه‌های رذیله جوارحی رفتاری

در جدول آیات مضامینی مانند: ظلم، قتل، تقلید و الگوپذیری، پیمان شکنی و بی‌عفتی و فحشا مشاهده می‌شود که از جمله مؤلفه‌های رذیله جوارحی رفتاری مرتبط با مضمون فراگیر اخلاقی اجتماعی اسراف محسوب می‌شوند.

ظلم کاری است که انسان با رفتار خود در جامعه و به وسیله جسم و جوارح انجام می‌دهد. مضمون ظلم مکرر در قرآن مذمت شده و در آیاتی رابطه آن را با اسراف نشان داده شده است. مضمون عدوان نیز معنایی وسیع‌تر از کلمه ظلم دارد و اعم از ظلم است و به معنای تجاوز از حدودی است که خداوند معین فرموده است (طباطبایی ۱۳۷۴، ۴، ۵۰۶) (نساء، ۳۰). ظلم تجاوز و تعدی از حق است (مائده، ۱۰۷). در آیه ۹۰ سوره یونس ذیل بغی به معنای ظلم با تجاوز و تعدی آمده است (یونس، ۹۰). در آیه دیگری بغی (ظلم) در کنار مضمون شطط که به معنای گذشتن از حدّ و اسراف است، قرار گرفته است (ص، ۲۲) و تجاوز و تعدی از حدود الهی ظلم به شمار می‌آید (طلاق، ۱).

ارتکاب به قتل مضمون دیگری است که آدمی با جوارح خود آن را انجام می‌دهد. با توجه به اینکه اسراف، معنای وسیعی دارد که هرگونه تجاوز و تعدی از حد را شامل می‌شود و نیز در آیات و روایات هم‌نشین قتل گردیده می‌توان ارتباط آن را با یکدیگر مشاهده نمود (مائده، ۳۲) و زیاده‌روی در قصاص مساوی است با اسراف و تجاوز از حق (اسراء، ۳۳). در فرهنگ قرآن کسی که مرتکب قتل به ناحق شود مسرف است (غافر، ۲۸). در روایتی امام باقر علیه السلام می‌فرمایند: «متجاوزان کسانی هستند که حرام‌ها را حلال شمرند و خون‌ها را بریزند.» (عروسی حویزی ۱۴۱۵، ۱، ۶۲۱)

مضمون دیگر استخراج شده در جدول تحلیل آیات با موضوع مضمون فراگیر رذیله اخلاقی- اجتماعی اسراف، مضمون تقلید و الگوپذیری است. علاقه انسان به هماهنگ کردن زندگی خود با افرادی که در نظرش موفق و باارزش هستند موجب می‌شود تا به دنبال الگوگیری و تقلید از آن‌ها برآید. قرآن کریم کسانی را که کورکورانه و بدون تعقل از گذشتگان تقلید می‌کنند مذمت کرده است (بقره، ۱۷۰). قرآن تقلید کورکورانه از پدران را جایز نمی‌داند تا چه رسد به این‌که گروهی از گروه دیگریا سرزمینی از سرزمین دیگری به صورت کورکورانه تقلید و پیروی نماید (لقمان، ۲۱). در عصر ما تقلید و پیروی کورکورانه از فرهنگ غرب، جوامع اسلامی را در دام خطرناک اسراف و تبذیر گرفتار می‌کند.

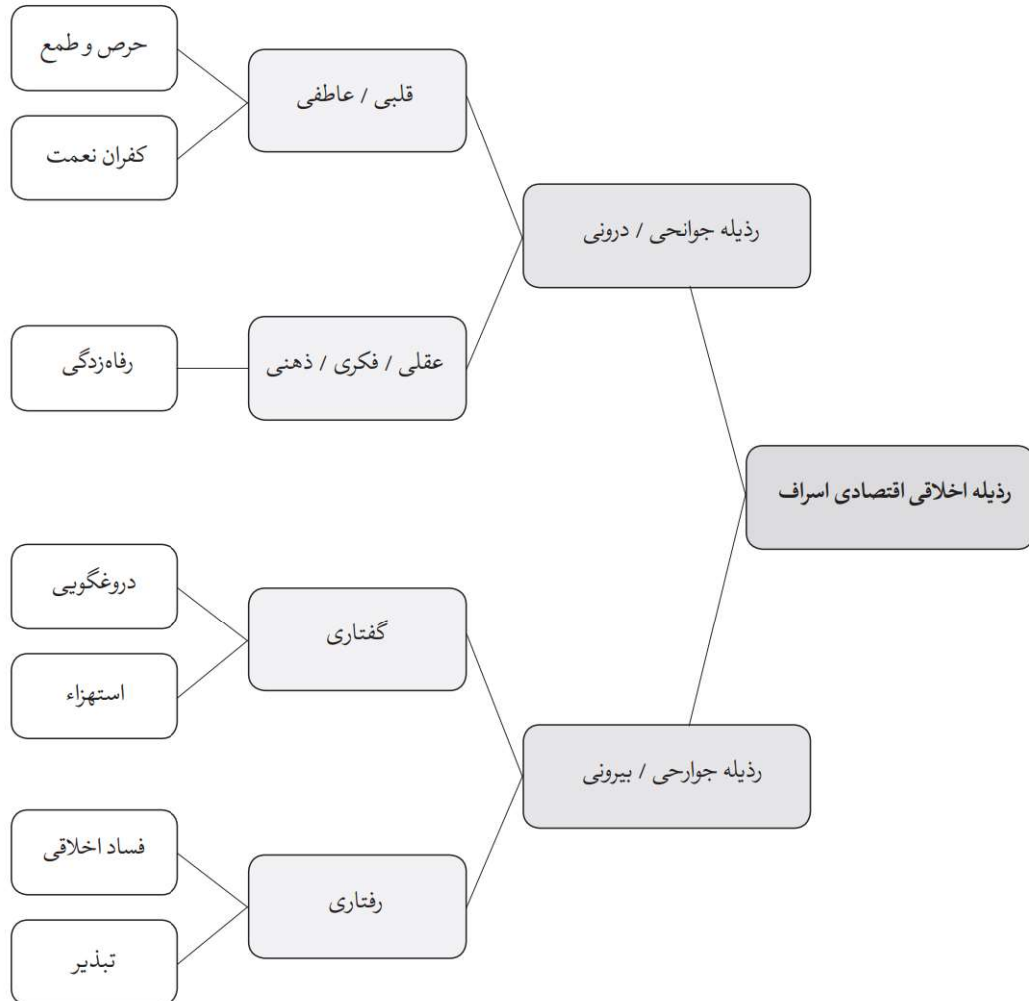
مضمون دیگری که جوارحی بوده و بر اجتماع تأثیر دارد، مضمون پیمان شکنی است که در جدول آیات با موضوع مضمون فراگیر رذیله اخلاقی- اجتماعی اسراف مشاهده می‌شود. قرآن پیمان شکنی را تجاوز به حدود الهی (اسراف) معرفی می‌نماید (نساء، ۱۵۴). مشرکان، درباره هیچ فرد باایمانی کمترین ملاحظه خویشاوندی و عهد و پیمان را نخواهند کرد، زیرا اینها اصولاً مردمی تجاوزکارند (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۷، ۲۹۹) (توبه، ۱۰).

مضمون دیگری که در جدول تحلیل آیات با موضوع فراگیر اخلاق اجتماعی استخراج شده، مضمون بی عفتی و فحشاء است. در آیات ذیل لایه های معنایی دیگری مانند بی عفتی، شهوت رانی و پیروی از هوای نفس وجود دارند که می توان به ارتباط معنایی و درون متنی آنها با مضمون اسراف پی برد. فحشا افعال یا گفتاری است که قباحت و زشتی آنها بسی بزرگ و آشکار است (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ۳، ۲۰). فحشاء، نشانه دیگری است که خود دارای لایه های معنایی دیگری مانند: شرب خمر، قمار، شهوت رانی حرام و ... در اجتماع جاهلی است که با نشانه اسراف ارتباط برقرار می کنند چراکه شهوت رانی، تجاوز و انحراف از قانون فطرت و اسراف است (نحل، ۹۰) و (اعراف، ۸۱). در مقابل این فرهنگ جاهلی، قرآن شهوترانی را تجاوز و انحراف از قانون فطرت دانسته که اسراف نامیده می شود (طباطبایی ۱۳۷۴، ۸، ۲۳۲). کسی که راه طبیعی و فطری را کنار بگذارد، مسرف است. (قرآنی ۱۳۸۳، ۳، ۱۰۸) (اعراف، ۸۱). آدم گرفتار اسراف، در پیروی از هوای نفس زیاده روی (اسراف) می کند. (طبرسی ۱۳۶۰، ۱۵، ۵۲) (کهف، ۲۸). شهوت رانی و ارتباط با غیر، تجاوز از حدود خدا شناخته می شود. پس انسان های شهوت ران کسانی هستند که از حدود فطرت خارج گشته و اسراف کارند (طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۵، ۱۱ و ۴۳۷). قرآن کسانی را که بخواهند از طریق حرام به ارضای غریزه جنسی پردازند، متجاوز و مسرف می داند (مؤمنون، ۵-۷). چون انسان موجودی اجتماعی است، از این رو هر ردیله اخلاقی که این موجود اجتماعی را آلوده نماید نیز اجتماعی به حساب می آید.

سه مؤلفه های مبتنی ردیله اخلاقی - اقتصادی اسراف

سومین مضمون فراگیر گزینش شده، مضمون اخلاقی - اقتصادی اسراف است. در تحلیل چرایی گزینش این مضمون از آیات مرتبط با اسراف لازم است به تحلیل دو مضمون سازمان دهنده اصلی جوانحی و جوارحی که هریک دارای دو مضمون سازمان دهنده تبعی و فرعی است، پرداخته شود. نمودار شماره ۳ مضمون فراگیر اخلاق اقتصادی اسراف را نشان می دهد.

نمودار شماره (۳): مضمون فراگیر اخلاقی - اقتصادی اسراف



اول) مؤلفه‌های رذیله جوانحی قلبی-عاطفی

برخی از اعمال هستند که در قلب می‌گذرد و منشأ اثر می‌شود، به آن اعمال جوانحی قلبی یا عاطفی گویند، اعمالی چون: حرص و طمع و کفران نعمت از جمله این امور هستند.

حرص و طمع از ذایل نفسانی است. انسان گاهی از نظر درونی به آنچه دیگران دارند چشم داشت داشته که به آن طمع گویند و چیزی را که انسان بدان احتیاجی ندارد ولی به دنبال آن می‌رود حرص نامند. این مضمون در جدول تحلیل آیات به چشم می‌خورد و رهنمون‌کننده به مضمون فراگیر اخلاقی اقتصادی اسراف است. راغب می‌گوید: حرص زیاده‌روی در آزمندی و میل و اراده است (راغب ۱۳۷۴، ۱، ۴۷۰). حرص از دیدگاه قرآن نکوهیده بوده و مایه اسراف و تجاوز از حد اعتدال است (شعرا، ۱۲۸-۱۳۰). گویا برخی گمان می‌کنند که جاوید خواهند بود و هرگز نمی‌میرند، لذا

بناها محکم کنند مانند کسی که طمع جاوید در آن داشته باشد (حسینی ۱۳۶۳، ۹، ۴۶۶). از جمله آثار حرص و طمع، زیاده روی و پا را فراتر از حدود گذاشتن است که موجب لابلای گری در آدمی می شود. کسی که گرفتار رذیله اخلاقی حرص بشود، حرص او به جایی منتهی نمی شود، اگر بیشتر اموال دنیا را جمع کند باز بدنبال بدست آوردن باقی آن است و هر چه بدست آورد باز طلب می نماید. از این رو حرص و طمع با روح آدمی عجین گردیده و انسان طمع کار برای این که به هر قیمتی به مال یا اهداف اقتصادی خود برسد، بسیاری از ارزش های اخلاقی را زیر پا می گذارد و این گونه راه افراط و زیاده روی در پیش می گیرد.

مضمون دیگر استخراج شده در جدول تحلیل آیات، با مضمون اخلاقی - اقتصادی اسراف، مضمون کفران نعمت و ناسپاسی است. کفران نعمت قرین با پا گذاشتن انسان بر زمین است و همواره انسان های مسرف و مبذر اقدام به کفران نعمت و ناسپاسی کرده اند. کفران نعمت از جمله مصادیق اسراف است چرا که شیطان نسبت به پروردگار خود کفرورزید و نعمت های خدا را کفران نمود و آنچه از قوه و قدرت و ابزار بندگی از جانب خدا به او داده شده، همه را در راه اغواء و فریب بندگان خدا و وادار کردن آنان به نافرمانی و دعوتشان به خطاکاری و کفران نعمت مصرف می کند. از این رو، قرآن هر اسراف کننده ای برادر شیطان خویش خوانده است، پس همه اسراف کاران برادران شیاطین اند (طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۳، ۱۱۲) (اسراء، ۲۷).

دوم، مؤلفه های رذیله جوانحی عقلی، فکری و ذهنی

در جدول آیات، مضمون اتراف و رفاه زدگی مشاهده می شود که از جمله مؤلفه های رذیله جوانحی عقلی، فکری و ذهنی مرتبط با مضمون فراگیر اخلاقی - اقتصادی اسراف است. اتراف فراخی و وسعت در نعمت است و مُتْرَف به معنای نعمت زده است. برخورداری بیش از حد انسان ها از رفاه و آسایش، زمینه ساز اسراف و زیاده روی می شود. زندگی پرهزینه و آکنده از تذبذب و اسراف در جهت رفاه طلبی، آفتی بزرگ برای فرد و جامعه است و در طول تاریخ موجب تباهی جوامع انسانی شده است. اتراف همان ناز و نعمت بسیار زندگی از نظر اقتصادی است و انسانی که ناز و نعمت بسیار او را بی خیال و فاسد کرده، مترف گویند. مترف به معنای ثروتمند است، آنکه به او نعمت زیاد داده شده که در صورت عدم ایمان سبب سرکشی وی می شود (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ۱، ۳۴۳). قرآن، رفاه و بهره گیری از ثروت را مطلوب می داند، اما زمانی رفاه اقتصادی، مطلوب خواهد بود که از هرگونه افراط و تفریط به دور باشد و انسان از اموال و ثروت، فراتر از حد متعارف بهره نگیرد و با اعمالی چون اسراف و تذبذب مانند آنها، خود و جامعه را تباه نسازد. به گفته یکی از محققان، فرورفتن در مشتیهات نفس از راه حرام که قرآن به آن اتراف می گوید، اگر در فردی پیدا شود دنیا و آخرت او را تباه می کند و فرد شومی از اهل جهنم می شود (واقعه، ۴۱-۴۵) و اگر در ملتی پیدا شود، آن ملت را نابود می کند (اسراء، ۱۶) (مظاهری، بی تا، ۳۸۵). بنابراین، زندگی اتراف گونه و درغلتیدن

به دام دنیا، نابودی جامعه‌ها را در پی داشته و دارد. از این رو، دنیا طلبی و دنیا گرایی نوعی اسراف است که در آیات بدان پرداخته شده است (کهف، ۲۸). بر همین اساس، قرآن، رفاه زدگی را به عنوان یک رفتار اقتصادی خطر ساز معرفی می‌نماید و از انسان‌ها می‌خواهد تا از آن رفتار اقتصادی دوری نمایند؛ چراکه چنین رفتاری نه تنها به اقتصاد مورد مطلوب قرآن ضربه می‌زند، بلکه عامل فروپاشی جامعه می‌شود.

سوم) مؤلفه‌های رذیله جوارحی گفتاری

همان‌گونه که گفته شد هر عملی که توسط جوارح آدمی صورت می‌پذیرد عمل جوارحی نام دارد. رذیله جوارحی دروغ‌گویی به وسیله زبان انجام می‌شود، از این رو، در زمره عمل جوارحی گفتاری قرار می‌گیرد. در آیاتی از قرآن ارتباط مضمون تکذیب، دروغ و دروغ‌گویی با اسراف دیده می‌شود. آیاتی در شرح حال حضرت صالح علیه السلام آمده است که وی را تکذیب نمودند، صالح علیه السلام آنها را از پیروی مسرفین نهی کرد (شعرا، ۱۴۱ و ۱۵۱). قرآن شهادت دروغ را تجاوز از حق دانسته است (مائده، ۱۰۷) و کسی که ربوبیت خداوند را انکار کند کذاب و دروغگو و اینچنین فردی را مسرف می‌داند (غافر، ۲۸).

مضمون دیگری که توسط جوارح انسان همچون زبان و یا به عبارتی با زبان بدن صورت می‌پذیرد، مضمون استهزاء و مسخره کردن دیگران است و رابطه آن با اسراف در آیات زیر مشهود است. دشمنان پیامبر صلی الله علیه و آله در مخالفت و عداوت خود، هیچ حد و مرزی را به رسمیت نمی‌شناختند و هیچ پیامبری به سراغشان نمی‌آمد مگر اینکه او را به باد استهزاء و مسخره می‌گرفتند (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۲۱، ۱۱) (زخرف، ۷۵).

چهارم) مؤلفه‌های رذیله جوارحی رفتاری

مضامین فساد اخلاقی و تبذیر، دو مضمونی هستند که در جدول آیات با مضمون اخلاقی - اقتصادی اسراف به چشم می‌خورد و از جمله اعمال جوارحی است که با رفتار نادرست در امور اقتصادی صورت می‌پذیرد. فساد به معنای ایجاد اخلال در نظم و اعتدال یک چیز است و صلاح در مقابل آن است؛ بنابراین، اسراف و تجاوز از حدود و... اخلال در نظام تکوین و تشریح و فساد محسوب می‌شوند (مصطفوی ۱۴۳۰، ۹، ۹۲). در یک نظام صحیح هرگونه اسراف و تجاوز از حد موجب فساد و ازهم‌گسیختگی می‌شود. به تعبیر دیگر سرچشمه فساد، اسراف است و نتیجه اسراف فساد (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۵، ۳۰۷) (مائده، ۳۲). نظام عالم یکپارچه نظم و صلاح است و یکی از این اجزاء با خروج خود از مدار راه فساد را پیش می‌گیرد و میان آن و سایر اجزای این جهان درگیری ایجاد می‌شود (طباطبایی ۱۳۷۴، ۱۵، ۴۳۰). در آیه ذیل مسرفان همان کسانی معرفی شده‌اند که در زمین فساد می‌کنند (شعرا، ۱۵۲).

از این روابط درون متنی می توان به وجود مؤلفه های معنایی مشترک بین این دو واژه پی برد؛ به این معنا که اسراف نوعی ایجاد اخلال در نظام های تکوین و تشریح و ایجاد فساد در امور است. مضمون دیگری که در جدول تحلیل آیات با مضمون فراگیر اخلاقی اقتصادی اسراف، استخراج شده، مضمون تبذیر است. اسراف در رویکرد قرآنی نسبت به مضمون تبذیر، مفهوم گسترده تری دارد، علاوه بر زیاده روی در امور اقتصادی، هرگونه زیاده روی و خروج از حدود را شامل می شود. مضمون تبذیر به معنای ریخت و پاش بذراست که به طور استعاره درباره کسی که مال خود را بیهوده تلف و پخش می کند، به کار رفته است (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ۱، ۲۵۱) امام صادق علیه السلام در این زمینه می فرمایند: «از خدا بترسید و اسراف نکنید و امساک نکنید و میان این دو معتدل باشید؛ همانا تبذیر از اسراف است.»^۱ طبق این حدیث شریف تبذیر به عنوان زیر مجموعه ای از اسراف نام برده شده است (مجلسی ۱۴۰۳، ۷۲، ۳۰۲).

نتیجه گیری و پیشنهادها

این مقاله با روش شناسی تحلیل مضمون به دنبال شناسایی مضامین مرتبط با مضمون اسراف در قرآن است. در مرحله اول به منظور شناخت مضامین مرتبط با اسراف با استفاده از رویکرد شبکه مضمون و راهبرد مرور نظام مند، مقالات و کتب تفسیری و اخلاقی و پایان نامه های مرتبط شناسایی شد و پس از غربالگری، منابع معتبرتر شناسایی شد. پس از استخراج مقوله بندی مضامین بر اساس رویکرد تحلیل مضمون آتراید-استرلینگ به سه دسته: مضامین پایه، فراگیر و سازمان دهنده تبدیل شده و مورد تحلیل قرار گرفتند و پس از تحلیل ۲۵ مضمون پایه، شانزده مضمون سازمان دهنده اصلی و تبعی و سه مضمون فراگیر، حاصل شد. در مرحله دوم، این پژوهش به شناسایی میزان اهمیت مضامین برای تحلیل کیفی پرداخته و نتایج حاصل اولویت بندی شدند.

بر اساس این اولویت ها سه دسته مضمون فراگیر مبتنی بر ردیله فراگیر اخلاقی-اعتقادی اسراف و ردیله فراگیر اخلاقی-اجتماعی اسراف و ردیله فراگیر اخلاقی-اقتصادی اسراف شناسایی شدند که مضمون فراگیر مبتنی بر ردیله فراگیر اخلاقی-اعتقادی اسراف عبارت اند از: مضمون سازمان دهنده اصلی جوانحی و مضامین سازمان دهنده تبعی، قلبی عاطفی، عقلی ذهنی و مضمون سازمان دهنده اصلی جوارحی و مضمون سازمان دهنده تبعی رفتاری.

مضمون فراگیر مبتنی بر ردیله فراگیر اخلاقی-اجتماعی اسراف عبارت اند از: مضمون سازمان دهنده اصلی جوانحی و مضامین سازمان دهنده تبعی، قلبی، عقلی و مضمون سازمان دهنده اصلی جوارحی و مضمون سازمان دهنده تبعی رفتاری.

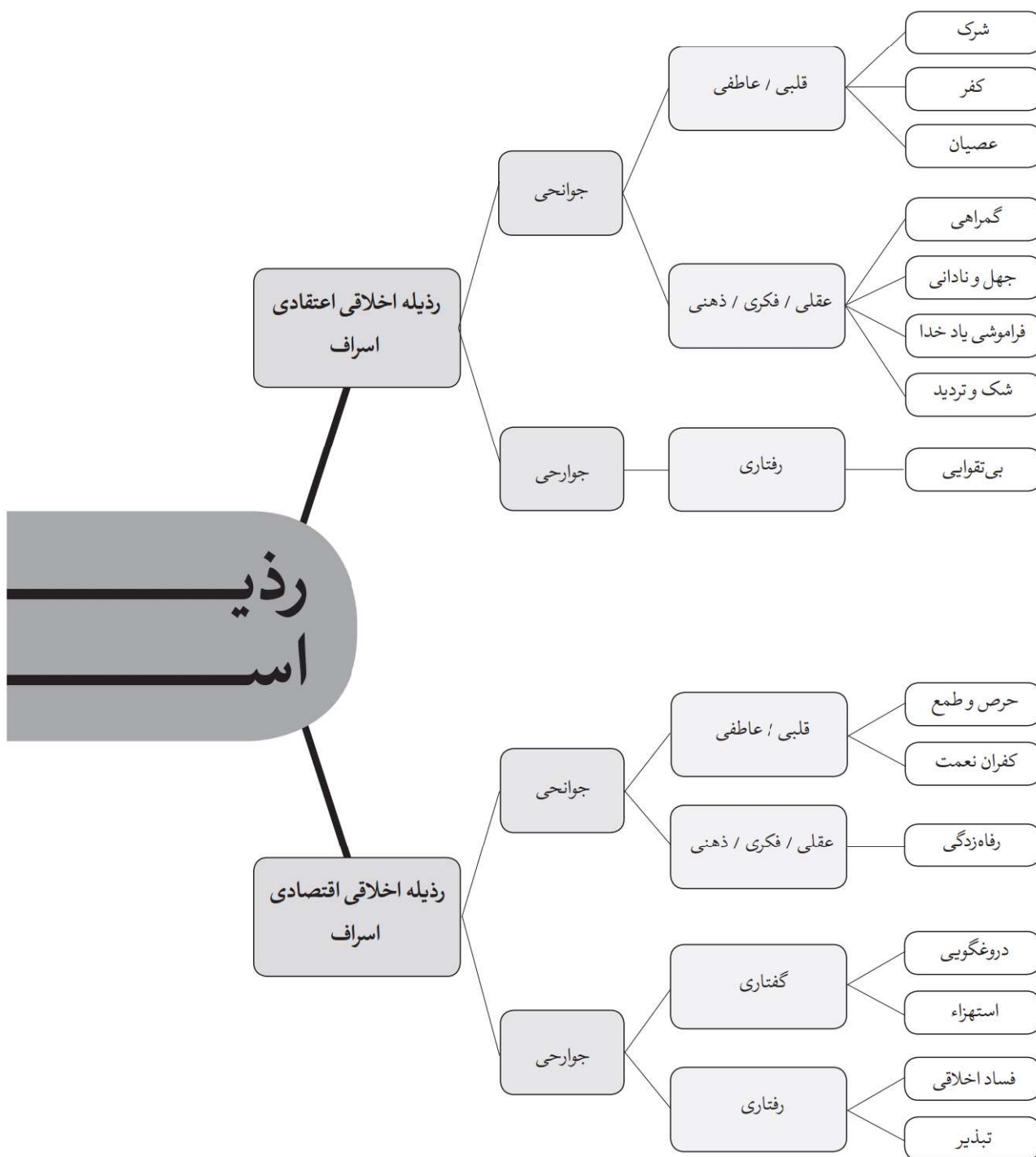
۱. اِنَّ اللَّهَ وَلَا تُشْرَفُ وَلَا تَفْتُرُ وَكُنْ تَبِيْنٌ ذَلِكَ قَوْلَامَا إِيَّ التَّبْذِيْرَ مِنَ الْاِسْرَافِ

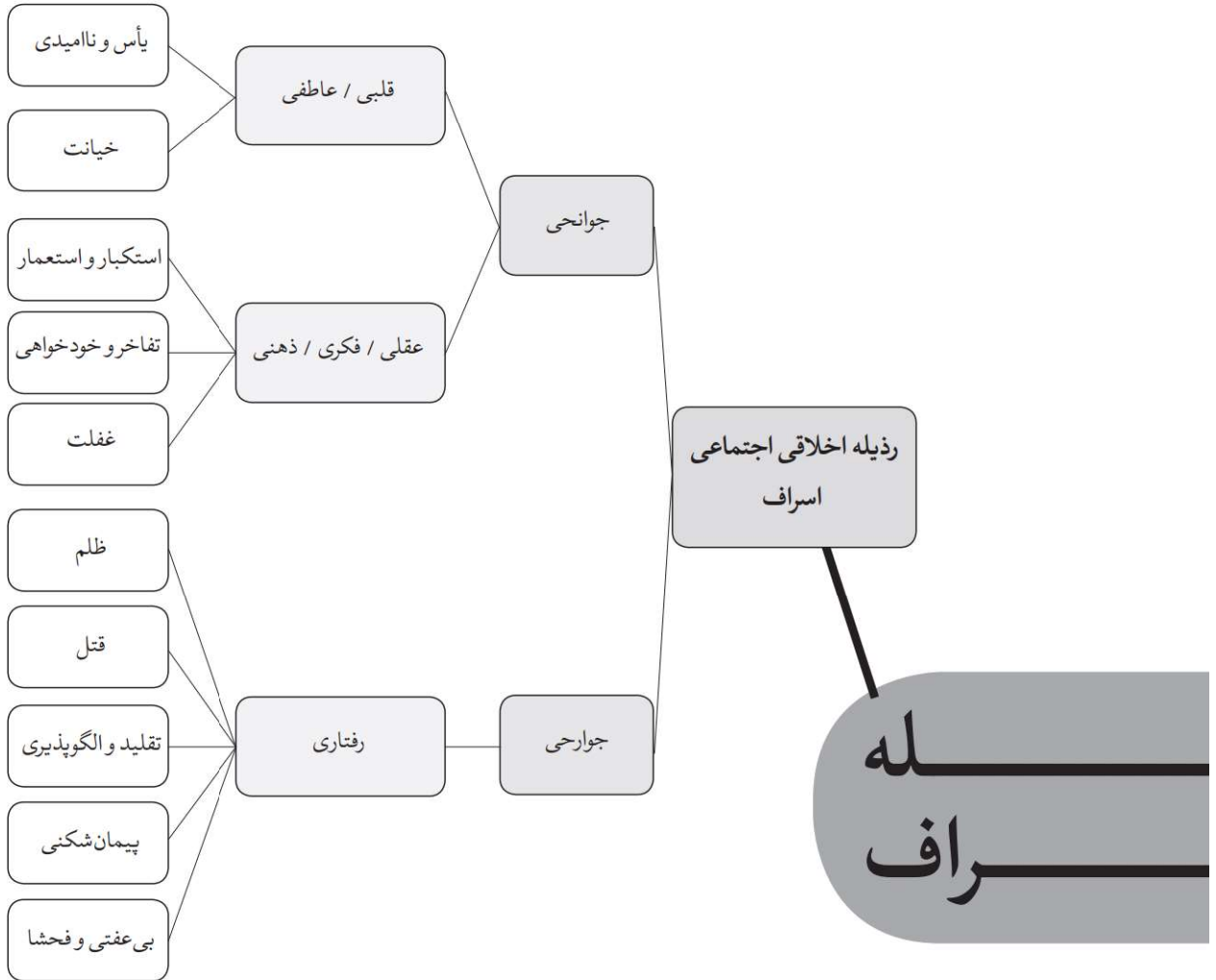
مضمون فراگیر مبتنی بر رذیله فراگیر اخلاقی-اقتصادی اسراف عبارت‌اند از: مضمون سازمان‌دهنده اصلی جوانحی و مضامین سازمان‌دهنده تبعی، قلبی عاطفی، عقلی ذهنی و مضمون سازمان‌دهنده اصلی جوارحی و مضمون سازمان‌دهنده تبعی رفتاری و مضمون سازمان‌دهنده تبعی گفتاری.

نتایج نشان می‌دهد قرآن کریم در طراحی پرداختن به یکی از اجزاء موضوع اسراف که همانا ارتباط آن با سایر رذائل بوده است، بسیار حکیمانه و جامع ورود نموده است و این می‌تواند از اعجاز قرآن کریم باشد که علی‌رغم اینکه تدوین موضوعی ندارد لکن لایه موضوعی بسیار عمیق و دقیقی دارد.

باتوجه به یافته‌های حاصل از این پژوهش، اطلاعات به دست آمده مرتبط با مضمون اسراف در طبقات معین و مشخص جمع‌بندی و بدین ترتیب یک شبکه مضامین رذیله اسراف در سه بُعد به وجود آمد که نتایج آن در شکل (۱) ارائه شده است.

شکل شماره (۱): شبکه مضامین اسراف مبتنی بر آیات قرآن





منابع

* به جز قرآن کریم و نهج البلاغه

۱. ابن شعبه، حسن بن علی. ۱۳۶۲. تحف العقول عن آل الرسول ﷺ. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس. ۱۴۰۴ق. معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم. ۱۴۱۴ق. لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۴. ازهری، محمد بن احمد. ۱۴۲۱ق. تهذیب اللغة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. اعرافی، علیرضا و سید نقی موسوی. ۱۳۹۰. گسترش موضوع فقه نسبت به رفتارهای جوانحی. فصلنامه علمی-پژوهشی فقه.
۶. بستانی، فؤاد افرام. ۱۳۷۵. فرهنگ ابجدی. اسلامی. تهران.
۷. بنی اسدی، طاهره. ۱۳۹۱. اسراف و تبذیر پیمان برادری با شیطان. تهران: نور محبت.
۸. جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۹. تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء.
۹. جوهری، اسماعیل بن حماد. ۱۳۷۶ق. الصحاح. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۰. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد. ۱۳۶۳. تفسیر اثنا عشری. تهران: انتشارات میقات.
۱۱. حسینی همدانی، سید محمد حسین. ۱۴۰۴ق. انوار درخشان. تحقیق: بهودی. محمد باقر. تهران: کتاب فروشی لطفی.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۲ق. المفردات فی غریب القرآن. دمشق و بیروت: دار القلم.
۱۳. شیخ زاده و بنی اسد. ۱۳۹۹. تحلیل مضمون: مفاهیم. رویکردها. کاربردها. تهران: نشر لوگوس.
۱۴. طباطبایی، سید محمد حسین. ۱۳۷۴ش. تفسیر المیزان. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۶۰ش. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ترجمه نوری همدانی، شهید مفتح، سید ابراهیم میرباقری، احمد بهشتی، سید هاشم رسولی محلاتی، ضیاء الدین نجفی، محمد رازی، علی صحت، علی کاظمی. تهران: انتشارات فراهانی.
۱۶. طریحی. فخرالدین بن محمد. ۱۳۷۵. مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
۱۷. عابدی جعفری، حسن و همکاران. ۱۳۹۰. «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی». اندیشه مدیریت راهبردی. ۱۵۱-۱۹۸: ۱۰.
۱۸. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه. ۱۴۱۵ق. تفسیر نور الثقلین. قم: انتشارات اسماعیلیان.
۱۹. فعالی، محمد تقی. ۱۳۹۷. مبانی سبک زندگی اسلامی. قم: دین و معنویت آل یاسین.
۲۰. فیضی، مجتبی. ۱۳۹۲. درآمدی بر سبک زندگی اسلامی. معرفت. ۱۸۵: ۲۷ -
۲۱. فیومی، احمد بن محمد. ۱۴۱۴ق. المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: موسسه دارالهجره.
۲۲. قرائتی، محسن. ۱۳۸۳. تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
۲۳. قرشی، علی اکبر. ۱۳۷۱. قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۴۰۷ق. الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

۲۵. مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳. بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة اطهار. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

۲۶. مصطفوی، حسن. ۱۴۳۰ق. التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت لندن قاهره: دار الکتب العلمیه- مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.

۲۷. مظاہری. حسین. بی تا. رساله توضیح المسائل اخلاق. اصفهان: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا.

۲۸. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۷. اخلاق در قرآن. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام.

۲۹. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴. تفسیر نمونه. قم: دارالعلم.

۳۰. مهدی فر، حسن و حسین مهدی هادی. ۱۳۹۵. جایگاه میانه روی در سبک زندگی اسلامی. اولین کنفرانس بین المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی. رشت.

31. Attride-Stirling, J. (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research", *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3, Pp. 385-405.

32. Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.

33. Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*. Sage Braun, Virginia